

Mit jelent a kaméleon?
Világ, nyelv, szemiózis Kalmár György (1726–?)
műveiben

Hegedüs Béla

Stephan Schultz, a hallei *Institutum Judaicum et Muhammedicum* utazó munkatársa 1754 nyarán ptolemaisi (ez nagyjából a mai, izraeli Haifa) vendéglátóival, az angol konzullal, Mr. Usgate-tel és annak kíséretével Názáret felé lovagolt. Hajnalban indultak a 40 kilométeres útra, másnap akartak visszatérni. Az út során Schultz életében először megpillantott egy kaméleont, amiről a következőképpen számolt be a *Die Leitung des höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa* című könyvének ötödik kötetében (1775-ben jelent meg, hosszabban idézem saját fordításomban):

Találtunk egy fán egy *kaméleont*, s hagytuk, hogy különböző színű kendőkre másszon rá, zöldre, pirosra, kékre és fehérre, amely színekkel, a fehérret leszámítva, külsőleg azonossá vált. Pl. ha kék kendőn feküdt, vagy azzal bebugyoláltuk, kékké lett, és így tovább a többi színnel. Viszont ha fehér kendőre helyeztük vagy azzal terítettük le, megőrizte természetes hamuszürke színét. Az állat meglehetősen nagy volt, a feje mintegy egy hüvelyk, a teste nagyjából hét, míg a farka hét vagy nyolc hüvelyk hosszú; egyébként úgy nézett ki, mint bármely hiüllő vagy gyík. Csupán a hosszú lába és a tevéhez hasonlatos púpja mutatta a különbséget. Illetve az, hogy szemben a hiüllőkkel, gyíkokkal, amik igen gyorsan mozognak, ez percenként egy lépést tett, ami által igen rest és lomha benyomást tesz, olyan, mintha nem lenne teljesen éber. Így könnyen meg is tudtuk fogni, és a fent nevezett próbáknak alávetni. A felső ajkán található egy kb. 6–7 hüvelyk hosszú ormány, ami oly finomságú, hogy finomabb mint egy selyemzsinór, s amelynek a végén az elefánt ormányához hasonlóan egy nagy csomó van. Ezt az ormányát igen ügyesen képes elrejtteni, úgy hogy nagyítólencsére van szükség ahhoz, hogy felcsavarodva is láthassuk. Ha viszont egy légy túl közel repül az állathoz, annak nyaka köré tekeri ormányát, magához húzza, s felfalja. Ezt saját szemünkkel láttuk. Hogy mi mást eszik, azt nem tudom, de hogy nem csupán a levegőből él, az abból is kitetszik, hogy megeszi a legyet, s a légy az nem levegő.

Egy diófa levelével fogtam meg és helyeztem egyik kendőről a másikra. Mivel az állattal ilyen jól szórakoztam, barátaim egyike

sem akarta azt magáénak, még Usgate úr sem, aki pedig először vette azt észre: így nekem ajándékozták.

Schultz a kaméleont tényleg megtartotta, olyannyira, hogy magával vitte haza Hallébe, s az akkori Árvaház, a mai Franckesche Stiftungen *Wunderkammerjében* helyezte el. 2001-ben, nagy bánatomra már nem volt meg.

A franckeai intézményekhez lazán kapcsolódó *Zsidó és mohamedán intézet* fő célja az volt, hogy missziós terepmunkával alátámasztva siettesse a zsidók és mohamedánok – idővel szerintük úgy is bekövetkező – megtérését. Héberre, jiddisre és különböző arab dialektusokra fordították tagjai az Újszövetség könyveit, s azokat címlap nélkül vitték magukkal a Schultzhoz hasonló utazó munkatársak (reisende Mitarbeiter) Keletre és a Közel-keletre.

A legjelentősebb utazó munkatárs kétségkívül a mi Stephan Schultz-unk (1713–1776) volt, aki az intézet alapítója halála után átveszi annak vezetését. Schultz Kelet-Poroszországból 1739-ben érkezett Halléba, ahol először alapos nyelvi képzésben részesült. Bejárta Európát, s mindenütt kereste a kapcsolatot a helyi zsidósággal. Célja nem a meggyőzésen alapuló direkt térítés, hanem inkább a pietista értelemben vett megtérés segítése volt. A térítés szerinte Isten dolga, az ember csak *causa instrumentalis* lehet a folyamatban. Osztotta a felvilágosodás és a pietizmus közös alaptételét: az irodalom és az olvasás képes megváltoztatni az embereket. Ezért bármerre járt, nagy számban vitte magával és osztotta szét a hallei kiadványokat. Ez nem volt veszélytelen vállalkozás, Schultz élete végén írt monumentális munkájában sok szerencsés megmenekülésről számol be. Egyszer állítása szerint éppen Magyarországon, az Alföldön kergetik ki a zsidók egy faluból, ahol megpróbált nekik héberül prédikálni Jézusról, a megváltóról, miközben ők egyáltalán nem értettek héberül, viszont azonnal hamis prófétának tartották.

De vissza Ptolemaisba a kaméleonhoz. Stephan Schultz haldokló útitársát ápolva egészen 1755 novemberéig a Usgate család vendége maradt, s onnan csak társa halála után hajózott el. 1755 őszén ugyanabban a házban, ugyanúgy a Usgate család vendégeként ott tartózkodott a magyar Kalmár György is.

Az 1726-ban született református Kalmár György kalandos életéről már sokszor beszéltem. Ami fontos mostani történetünk (és a kaméleon) szempontjából, hogy 1749-es oxfordi disszertációja megjelentetése után még két évig Angliában maradt, majd egy nagy európai körúttal hazatért a Pápa melletti Tapolcafőre, ahonnan máig ismeretlen okokból (és máig ismeretlen anyagi forrásokkal) a Közel-keletre, Egyiptomba, Konstantinápolyba utazott, majd onnan az elképzelhető legnagyobb, oroszországi kitérővel Königsbergen keresztül tért újra haza. Útja során mindenütt európai követek, konzulok vendége – sőt még korábban Itáliában katolikus püspökök fogadják és támogatják.

Keleti útját rekonstruálva megállapíthattam, hogy Stephan Schultz és Kalmár György 1755 októberében három hetet együtt töltött Usgate angol konzul házában. S habár ez biztosan így volt, sajnos egyikőjük munkájában sem találunk erre konkrét utalást. Megjegyzendő, hogy Schultz útleírásának vége felé egyre szűkszavúbbá válik, az eseményeket már éppen hogy csak dokumentálja. Kalmár a konzul családján kívül is csupán „valamélj kalmárok-at” említ. De

ne feledjük, akkor és velük együtt ott kellett lennie Stephan Schultz akkor már bizonyosan megdöglött és preparált kaméleonjának is.

Kalmár 1770-ben megjelent latin nyelvű magyar grammatikájához csatolja nagy, saját meghatározása szerint poema universale műfajú hexameteres költeményét, a Valóságos magyar ABC-t és a hozzá tartozó Post Scriptumot. Ebben a nagyjából öt és fél ezer sorban utazásai történetét, és az azok során a világról szerzett tapasztalatait kívánta megírni. Tervei szerint az abc minden betűjéhez írt volna legalább ugyanennyi verssort: hiszen a fennmaradt műve csak az A-betűhöz tartozó részt tartalmazza. Nos, ebben a már önmagában is gigantikus torzóban több oldalon keresztül foglalkozik a kaméleonnal. Nincs még egy „oktalan állat”, mely ilyen kitüntetett figyelmet kapna benne, talán a golyát mint a protestáns exemplumok állandó és gyakori szereplőjét leszámítva. De feltűnően másképp fontos számára ez az állat, mint az annak egy példányát, annak tetemét a hallei Wunderkammerbe helyező Schultz számára.

Habár Schultz megfigyelése az ormányát a saját nyaka köré tekerő kaméleonról mehökkentő, mégis érezhetően törekszik arra, hogy az érzékszervekkel elérhető – emlékezzünk a nagytólencse említésére – legalaposabb leírást adja róla. A kaméleon ugyanis Európában egzotikumnak számított, a róla való tudás még akkoriban is nagyrészt a Physiologus 1500 éves munkáján alapult. Ezért tartja fontosnak megjegyezni, hogy bizony nem csak levegővel táplálkozik (emlékezzünk: cáfolhatatlan állítása szerint a légy az nem levegő), továbbá nem túl állatbarát kísérletekkel kitartóan bizonyítja, hogy valóban képes a színét megváltoztatni. Mostani történetünk szempontjából éppen ez a színváltoztatási képesség lesz igazán érdekes. Mint látni fogjuk, Kalmár György egészen másképp viszonyul az állat ezen képességéhez, mint Schultz.

Lukácsy Sándor a Magyar bestiárium c. remek tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „[A régiek a] természetben nem vizsgálendő jelenségeket, hanem megfejtendő jelentéseket, hasonlóságon alapuló analógiákat láttak. Ezek fölfedezése és értelmezése volt a tudomány. Az analógiákat az anyagi és a szellemi világ között állították fel. A világ erkölcsi példatár, az állatok világa is.” A nagy, kora újkori tudománytörténeti fordulat után számunkra természetes, hogy egy „oktalan állatnak” vagy az érzékelhető világ bármely tárgyi jelenségének nincs külön megfejtendő jelentése, amennyiben annak létrejötte nem köthető az emberhez mint „okos állathoz”. Azt megelőzően viszont, mivel a világ kizárólag az isteni akarattal teremtett dolgok összességét jelentette (nagyon leegyszerűsítve ez a liber mundi, a világ mint könyv elmélet), morális kötelessége volt az embernek a dolgok jelentésének megfejtésén ügyködni. Ebből a szempontból a zoológia jelentette a leghálásabb terepet, hiszen az állatok (legalábbis az érzékelőképességgel, korabeli szóhasználatlal élve: külső érzékenységgel bírók) a nagy hierarchikus rendben a legközelebb álltak az emberhez. A 17., 18. századra, tehát a magyar nyelvű prédikációs irodalom klasszikus korára, Lukácsy idézem: „a szimbolikus megfeleltetések tudományának jól kidolgozott hagyománya volt, elemei mint toposzok kerültek pl. a hitszónokok keze ügyébe.” Megjegyzendő, hogy egy állat bizonyos értelmezhető tulajdonságainak többféle variációja is létezhetett, a választást minden esetben az elhangzó szöveg célja és a beidézett bibliai locus határozta meg. Kalmár mint látni fogjuk, a kaméleont az embe-

ri színeváltozás, képmutatás analógiájaként írja le, de pl. a katolikus Káldy György Az vasárnapokra-való prédikációknak első részében az emberi akarat változékonyságát szimbolizálja vele, vagy pontosabban értelmezi annak tanító szimbólumaként. Lukácsy Sándor talán nem alaptalanul állapította meg, hogy a „régí predikációinkból össze lehetne állítani a hiányzó Magyar Bestiáriumot.” Valójában amúgy van egy bestiáriumunk magyar nyelven a korból: Miskolczi Gáspár 1702-ben megjelent Egy jeles vad-kertje, ami – némiképp ellentmondva Lukácsy tanulmányának – pontosan abból a hagyományon származik, mint az általa idézett predikációk. Ennek okát Miskolczi szépen megfogalmazza könyve bevezetőjében: a természeti vizsgálódás méltóságos voltát az adja, hogy annak „első találói és terjesztői ... a világ kezdetitől fogva minden időben mind az Ekklesiában, mind a külső társaságban igen nevezetes és kegyes emberek vóltanak.” Evidens példaként hozza Ádámot, mármint az első embert, akinek „ebben való derék bölcsessége eléggé kitetszik, midőn minden élő állatoknak természetekhez illendő nevet tudott adni.” Az autoritás elve (még Szenci Molnár Albert szerint is Ádám óta mindent kevésbé jól tudunk) tehát minden egyebet felülír, még a dolgok, adott esetben az állat érzékszervi megvizsgálását is. E Miskolczi Gáspár szerint jeles tudománynak a célját tekintve (eredményeinek applikációját értve ezalatt) három területen, három diskurzusban van haszna, úgymint: „1. a közönséges Discursusokban. 2. Mind a szent, mind a külső Írásoknak magyarázatjokban. 3. Az Isten szent nevének dicsőítésében.” Tkp. így érthető meg, hogy az autoritás elv felülír minden egyéb mást, hiszen anélkül elképzelhetetlen a 2. és 3. haszoncél teljesülése, bár belegondolva, az még az első lehető legteljesebb megvalósulásához is elegendő. Így lehetséges, hogy a kaméleont nyilván sosem látott Miskolczi Gáspár Arisztotelész óta sokadjára leírja, hogy az állat tojásból kel ki, színét változtatni képes, gyíkformájú, s „többire mindenkor feltátott szájjal szokta a levegő eget beszíni”. Néhány további, korábbi és másoktól származó megfigyelés felsorolása után aztán neki is lát a lényegnek, miszerint: „Félénk és egyszersmind igen álnok állat.” Egy „Továbbá”-megjegyzés után következik tkp. a lényeg több oldalon keresztül, amit így vezet be: „Jeles kiábrázoló képe ez nemcsak ama csalfa Alakosoknak [képmutatóknak], hanem még az Udvariaknak [mai fogalommal kb.: a törvényhozóknak] is” stb. Ehhez, vagy az ilyen típusú természetvizsgálathoz képest érthető meg Stephan Schultz lelkes állatkínzása, amivel a nyilván általa is ismert, hagyományozódott tényeket igyekszik cáfolni avagy igazolni.

Itt szeretnék utalni Margócsy Dániel A hiteles zsiráf: Az egzotikum ábrázolása a reneszánszban című, a Margócsy Istvánt 60. születésnapján köszöntő Margonauták című kötetben megjelent tanulmányára. Annak jár utána, hogy hogyan lehetséges, hogy egy Piero di Cosimo megrendelésére készült festményen felbukkan egy konkrét zsiráf (ami ráadásul mai fogalmaink szerint is zsiráfnak tűnik), amit bizonyítottan sem a megrendelő, sem a festő nem látott? Sőt, soha semmilyen zsiráfot nem láthattak! Ennek magyarázata persze nem más, mint idézem: „akárcsak a humanista történettudomány, a természet vizsgálata is a filológiára hagyatkozott”. Margócsy jogos következtetése szerint a zsiráfautopszia a korban értett hitelesség szempontjából akár hátrányos is lehet.

Meg vagyok győződve róla – mi mást tehetnék –, hogy Kalmár György más-

fél éves keleti, közel-keleti utazása során láthatott kaméleont. Ha mást nem, hát Stephan Schultz halálában hamuszürkévé (vagy Miskolczi Gáspár szerint: sárgává) vált preparált példányát. A Valóságos magyar ABC-ben az 1824. sortól az 1973. sorig foglalkozik az állattal, pontosabban az állat kapcsán az alakoskodó emberek megvetésre való voltával. A mű minden oldalán a tükör felett szövegtagoló, úgynevezett argumentumok találhatók, amelyek a kaméleon-rész esetében a következők: A színes hasonló a Kháméleonhoz; A Kháméleonnal egybe ve etik a színes; Hasonlatosság a Kháméleon és a színes közö ; majd háromszor: Kháméleon, s színes ember. S csak érdekességképpen jegyzem meg, hogy annyira megvetette az emberi színéséget, alakoskodást, képmutatást, hogy a kaméleonok utáni első argumentum így hangzik: Rosszabb a töröknél a színes ember: tehát a képmutató keresztény még a muszlimnál is rosszabb ember.

Kalmár sorra veszi a középkori zoológia összes kaméleonnal kapcsolatos közhelyét, leginkább az annak kinézetével kapcsolatosakat, s műve koncepciója, illetve az adott nagy tartalmi rész (A színéségről, vagyis tettetésről) szempontjai szerint elemzi. Elsőre azért tűnik furcsának az eljárása, mert máshol azt írja, hogy azért vállalkozott nagy utazásaira, hogy a világot a saját szemével alaposan megismerje. Ennek ellenére habár alapos leírását kapjuk az állatnak, Kalmár sosem hangsúlyozza a személyes megfigyelés fontosságát. Vegyünk néhány példát:

Változtatja magát a Chamaeleon állat, úgy írják,
többire majd minden, vagy akármelj színre ; mi csak van :
s változik, amihez közelebb esik, arra a színre...

Itt például nem is tagadja az úgy írják kitételével, hogy szó sincs autopsziáról, miközben az analógián alapuló világértelmezés szempontjából éppen a színváltoztató képesség az állat legfontosabb tulajdonsága. Kalmár szerint pl. ebből következik, hogy a „kettős szívű, gonosz ember” mindenben hasonlatos hozzá.

Az analógia működtetésére hozott következő példámmal azt szeretném demonstrálni, miként válik az állat egy feltételezett tulajdonságának látszólag alapos ismerete, leírása valójában bizonyos morális deficittel bíró emberek leírásává:

Vére ez állatnak nincsen; csak a két' szeme környül,
s a szívében.

Máris adott az analógia a „sok színű” képmutatókkal:

... A sok színű 's hízelkedik inkább
szemmel ; azért, mert néha megesmérhetni szaváról :
és, ha a szívében nem forna, buzogna, leginkább
az ő gonosz véri ; ke ősz szívű se lehetne.

Egy másik megjegyzése utalhat akár személyes tapasztalatra is, hiszen, habár megemlíti más szerzők is az állat hosszú farkát, a hasonlat, amivel Kalmár ábrázolja éppen az álnoksággal szembeni elutasítását erősíti:

E' kicsiny állatról illik megrovnod azonban :
hoszsu a farka igen, s vékonyka, a vége kiváltkép':
s azt úgy szokta soros perezessen kögybe tekerni,
mint a vípera szokta magát kerekíteni tekertsbe.

S az ebből levont következtetés:

Ugy a hasadt nyelvűnek az ő szép mézge beszéde

fortsa, tekervényes gyakrabban, s hoszszú kerengő
Így válik a viperához hasonlított, feltekeredett kaméleonfarok a John Locke-i értelemben vett retorikaellenesség metaforájává.

Kalmár saját bevallása szerint is imádja a magyar nyelvet, azt bármely gondolat, tudományos eredmény kifejtésére alkalmasnak tartja (itt ne feledjük, könyve 1770-ben, a nyelvújítás nevű korszak előtt jelent meg). Ehhez nem riad vissza a meglepő szóalkotásoktól sem, néha pedig meglévőket használ furcsa jelentésben, amihez csillapodni nem képes etimologizáló hajlama ad biztos alapot:

Mint e' kicsiny állatkának mind horgas a körme,
színte ugy a színes valamit horgász ki belőled :

A továbbiakban rendkívül érzékletes leírását adja annak, hogy a kaméleon képes kidülledt szemeit egymástól függetlenül mozgatni, s folyamatosan lesben áll prédára várva, hiszen sosem hunyja azt be. Az állat orráról tett leírása azonban szerintem árulkodó:

E' csuda kís állatnak az orrocskája hasonló
a disznóé hoz. S vajjon mi jut i en eszembe ?

Mint röhög a disznó, s kerget, ha ríj a malaccza !

A „vajjon mi jut itten eszembe” kitétel szerintem megerősíti feltételezésemet, hogy Kalmár látott kaméleont, s annak orrát a disznóéhoz tartotta hasonlónak, amiről önállóan, példát nem figyelembe véve jutott eszébe valami. Viszont az arisztotelészi hagyományból következő leírása elbizonytalanít:

...semmit nem eszik, sem iszik ; csak az egy levegővel
éldegel! Óh s minemű tudományt hozok én ki el e'ből!

Nem fárasztanám a hallgatóságot „kihozott tudományával”, inkább a feltételezésemet szeretném megosztani: Kalmár látott egy kaméleont, de az nem élt, hiszen amikor az állatnak olyan tulajdonságát kéne leírnia, amely feltételezi az életfunkciókat (színváltás, evés), akkor mindig a hagyományra támaszkodik. Más esetekben művében elégséges egy kitömött példány is a megfigyelésekhez. S mint tudjuk Stephan Schultznak volt egy preparált kaméleonja. A jelek szerint nem hitte el Schultznak, hogy az látta a kaméleont legyet enni. Schultz ezért tartja fontosnak hangsúlyozni nagy művében, hogy a légy az nem levegő! S mivel ezen összevesztek, meg sem említik egymást az utazásukról szóló későbbi írásaikban.

Mivel előadásomból szerintem nem derült ki, ezért itt a végén leszögezném: arra a nagyon egyszerű kérdésre kerestem a választ: vajon befolyásolta-e a kora újkori, újkori szöveggyasztót és szövegalkotót az értelmezés és az alkotás során az, hogy amúgy mit gondolt a kaméleonról?